

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена актуальній проблемі сьогодення – правовому нігілізму. Зокрема, розглянуті його види, форми вираження та рівні (загальносоціальний, окремих соціальних структур й окремої особистості), а також розкриваються причини прояву та шляхи подолання цього явища.

Ключові слова: право, правовий нігілізм, правова свідомість, правова культура, установка.

The article is dedicated to the actual today's problem – the problem of law nihilism. Indeed, its learned kinds, the forms of expressing and levels (general social, the separate social structures and other individualities). The reasons of appearance and the ways of overcoming of this phenomena are observing.

Key words: right, law nihilism, law consciousness, law culture, setting.

Право як соціальне явище викликає те чи інше ставлення до нього людей, яке може бути позитивне (людина розуміє необхідність і цінність права) чи негативне (людина вважає право непотрібним). Процес «входження» права в життя є усвідомлена, вольова діяльність людей. Проте слід звернути увагу на той факт, що дуже часто енергія суб'єктів права попри їх волю наштовхується на певні перешкоди, які так чи інакше розповсюджені в нашому суспільстві. Це й правове невігластво, яке не дозволяє громадянам повною мірою використувати надані законом можливості та невміння, а інколи й небажання відстоювати свої права, небажання рахуватися з правами та інтересами інших людей; зловживання правом. Тому в умовах формування правової держави проблема правового нігілізму набуває особливої значущості й актуальності. Ця обставина визначає необхідність підвищувати рівень загальної і правової свідомості та культури; попередження правопорушень, у першу чергу злочинності; удосконалення законодавства, правопорядку; шанобливе ставлення до особистості людини, забезпечення її прав і свобод.

Завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних учених, сьогодні накопичено значний теоретичний, юридичний, психологічний та соціологічний матеріал з проблематики. Існують досить чітко сформульовані поняття правосвідомості й правової культури, досліджені їх структурні елементи, види, функції. Однак більшість учених, як правило, не приділяє належної уваги такому негативному явищу у сфері правосвідомості, як правовий нігілізм. Деякі автори взагалі про нього не згадують, інші – обмежуються лише загальною, схематичною характеристикою. Правовий нігілізм є сформоване в суспільній та індивідуальній свідомості стійке зневажливе чи негативне ставлення до права, наявність установки на досягнення соціально значущих результатів неправовими засобами або мінімальне їх використання в практичній діяльності, що визначається відсутністю солідарності з правовими приписами чи дотримання їх виключно під загрозою примусу. Іншими словами, правовий нігілізм – різновид соціального нігілізму, деформаційний стан *правосвідомості особи, суспільства, групи*, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, бай-

дужим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір [4]. Ігнорування закону зі злочинною метою – самостійна форма деформації правосвідомості. Разом з тим правовий нігілізм породжує правопорушення, у тому числі кримінальні злочини.

Правовий нігілізм є заперечення прогресивних ідей, норм, правових ідеалів і цінностей; критика, спрямована на заперечення «псевдо» норм, ідей, консервативних правових звичок, установок, недосконалих юридичних інститутів [2].

У цілому нігілізм сприймається в більшості випадків як явище деструктивне, соціально небажане. Типовою ознакою нігілізму є не об'єкт заперечення, а ступінь, тобто інтенсивність, категоричність і безкомпромісність цього заперечення. При цьому, як правило, обираються найгірші засоби дії, які межують з антисуспільною поведінкою, порушенням моральних та правових норм [3]. Право, правова цивілізованість як один зі специфічних соціальних регуляторів – невід'ємна складова людської культури, важливе її досягнення. Саме тому воно має власну цінність. Власне на цьому фундаменті й повинні будуватися теорія і практика правової держави. Кожний нормативно-правовий акт, будь-які правовідносини, перш ніж реалізуватись у практичній діяльності, проходять через своєрідний «фільтр» – юридичні знання, оцінки, установки, стереотипи тієї чи іншої особи. Без урахування властивостей відображення різних юридичних явищ в індивідуальній, груповій та загальносоціальній свідомості право не може належним чином здійснювати свої основні функції – досягнення стану стабільності, упорядкованості існуючих суспільних відносин і забезпечення їх подальшого поступального розвитку.

Правовий нігілізм – продукт соціальних відносин, що зумовлений багатьма причинами та наслідками; це – явище, яке пронизує всі сфери соціальної життєдіяльності, безпосередньо впливає на стан законності й правопорядку в суспільстві. М.І.Матузов виокремлює такі форми вираження правового нігілізму [3]:

1. Прямі порушення діючих законів та інших нормативно-правових актів. Ці порушення є основою кримінально наказових діянь – найбільш небезпечного виду правового нігілізму, який наносить фізичну, матеріальну та моральну шкоду суспільству, де злочинність виступає каталізатором правового нігілізму.

2. Масове недотримання та невиконання юридичних приписів, коли суб'єкти (громадяни, державні органи, суспільні організації) не співвідносять свою поведінку з вимогами правових норм, а намагаються жити й діяти за «своїми правилами». Невиконання законів – ознака безсилля влади. Всезагальний непослух – результат низької і деформованої правосвідомості, відсутності правової культури, а також наслідок загальної безвідповідальності.

3. Війна законів, затвердження паралельних чи взаємовиключаючих актів, які нейтралізують одні одних. Інколи підзаконні акти стають надзаконними; юридичні норми в більшості випадків не стикаються, у результаті чого виникають гострі колізії.

4. Заміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною необхідністю. При цьому необхідність може виступати у вигляді державної, практичної або навіть особистісної. У будь-якому разі закон відступає вбік. Законність часто протистоїть так званому здоровому глузду. Установка на те, що заради спра-

ви чи здорового глузду можна поступитися законом, присутня у свідомості багатьох людей. Як зазначає І.О.Ільїн, за своїм об'єктивним призначенням право є знаряддям порядку та миру, проте воно дуже часто приховує насилля, бунт і війну [2].

5. Джерелом та формою вираження нігілізму є порушення прав людини. Слабкий правовий захист людини послаблює віру в закон.

Учені виділяють такі види правового нігілізму:

- загальносоціальний (відчуження суспільства від права), груповий (негативне сприйняття права тією чи іншою соціальною групою) та індивідуальний (нігілістичне ставлення до права окремими особами);
- егоцентричний (право оцінюється негативно тому, що воно накладає обмеження на поведінку людини, перешкоджає досягненню особистих цілей), групоцентричний (сприйняття права залежить від того, наскільки воно повно й справедливо враховує інтереси групи, до якої належить суб'єкт) і просоціальний (право розглядається як таке, що не має ніякої цінності, оскільки воно не відповідає моральним нормам і загальносоціальним уявленням про справедливість);
- ідеологічний (теоретично обґрунтований, базується на власному розумінні тим чи іншим автором закономірностей функціонування суспільства), професійний (різні прояви неповаги до права, до закону у сферах законотворчості, правозастосування та правоохоронної діяльності) і буденний (неповага до права базується на особистому досвіді осіб, що не мають юридичної освіти, і проявляється в їх повсякденному житті).

Крім того, виокремлюють:

- абсолютний (повне невизнання права як соціальної цінності) і відносний (сумнів, скептичне ставлення до окремих правових інститутів і сфер правового регулювання);
- конструктивний (націлений на створення більш досконалих регуляторів суспільних відносин, ніж право) і деструктивний (руйнівний, такий, що не має ніякої позитивної програми, не пропонує ніякої прийнятної альтернативи);
- теоретичний (право втрачає свою цінність для суб'єкта, але він, у силу різних причин, продовжує вести себе правомірно) і практичний (негативне ставлення до права знаходить свій прояв у поведінці людей);
- активний (проявляється в скоєнні правопорушень, у свавіллі чиновників) і пасивний, коли громадяни не беруть участь у виборах, референдумах, не звертаються за допомогою до державних органів;
- «гедонічний» (його носій отримує задоволення від свого нігілізму, він використовує кожну нагоду для того, щоб порушити правові приписи) та «аскетичний» (полягає в демонстративному невикористанні своїх прав навіть тоді, коли вони є цілком доступними);
- первинний (виникає як безпосередня реакція на певні юридичні явища) і похідний (його коріння – у негативному ставленні до будь-яких соціальних цінностей: культури, моралі, релігії);

- стійкий (заснований на глибокому внутрішньому переконанні суб'єкта у відсутності цінності права) і нестійкий (негативне сприйняття права зумовлюється зовнішніми обставинами, має епізодичний характер);
- явний (відкритий, свідомий) і потайний, що приховується під показною повагою до закону або навіть не усвідомлюється самим індивідом;
- конформістський (нігілізм, що формується під впливом існуючих у найближчому оточенні стереотипів і забобонів) і принциповий (нігілізм опозиції);
- раціональний (формується в результаті дії аналітико-синтетичного апарату мислення) та емоційний (ґрунтується на афективно-почуттєвих оцінках правової дійсності);
- нігілізм сили (виникає в суб'єкта, який досяг певного рівня в соціальній ієрархії та який має потреби більші, ніж це може бути досягнуто за допомогою правових засобів) і нігілізм слабкості (нігілізм особи, що не знайшла гідного місця в житті, нігілізм відчаю та пригнічення).

Принципове значення має вивчення правового нігілізму з точки зору рівня схильності до нього як окремого індивіда, так і соціальної спільноти. Використання рівневого підходу до вказаної проблеми дозволяє виявити рівні правового нігілізму: загальносоціальний; окремих соціальних структур – державних і недержавних, формальних і неформальних та окремої особистості.

Розповсюдження нігілізму на загальносоціальному рівні означає, що держава, як керівна система в суспільстві, нехтує правом або використовує його виключно як засіб подолання індивідуальної волі. «Верх», здебільшого, концентрує у своїх руках права, накладаючи на «низи» обов'язки виконувати команди, які надходять від нього. Закони, які приймаються, не мають прямої дії, що дозволяє корегувати їх.

Що стосується двох інших рівнів, то на кожному з них нігілізм залишається розповсюдженим явищем. Будучи взаємопов'язаними між собою, кожен із рівнів разом з тим має відносно автономне значення. Із цього випливає, що:

1) немає фатальної неминучості потрапити під дію руйнівного впливу правового нігілізму;

2) навіть при ситуації, яка змінюється на одному з рівнів, помітних перетворень може не відбуватися на інших рівнях [1].

Отже, причинами прояву правового нігілізму можна вважати: невпорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість; низьку правову культуру; низький рівень правосвідомості; слабкість механізму приведення в дію прийнятих законів; нестабільність правомірної поведінки. Серед психологічних особливостей носіїв правового нігілізму виокремлюють низький рівень правосвідомості й правової культури, з одного боку, і тверду впевненість у вседозволеності та правильності своїх дій – з іншого.

Явище правового нігілізму – найбільш поширена й укорінена форма деформації правосвідомості. У структуру правосвідомості входять чотири основних типи оціночного ставлення. Це, по-перше, ставлення до права (його принципів, інститутів і норм), по-друге, оціночне ставлення до правової поведінки людини, по-третє, до правоохоронних органів та їх діяльності й, по-четверте, до

власної правової поведінки (правова самооцінка) [5]. Ставлення до правових цінностей виражається в оціночних судженнях, важливими компонентами яких є соціальні установки та стереотип. У своїй сукупності установки організуються в систему ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це стійка система установок, певним чином орієнтована на соціальні цінності, яка спрямовує поведінку людей стосовно цих цінностей в умовах їх складної взаємодії. Домінуючі установки утворюють спрямованість особистості, визначають її життєву позицію і характеризують змістовну сторону ціннісних орієнтацій.

Правова орієнтація є інтегрованою сукупністю правових установок індивіда чи суспільства, яка безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях. Регулятивна функція правосвідомості здійснюється правовими установками й орієнтаціями, які синтезують і стабілізують усі джерела правової активності [5].

Знання особливостей правосвідомості й правової психології дають змогу прогнозувати поведінку людей, правосвідомість яких наділена тими чи іншими особливостями.

Спеціальними засобами, що сприяють зведенню до мінімуму правового нігілізму, слід назвати:

1) якість законів та інших нормативно-правових актів. Забезпечення належної ролі закону в системі правових актів. Наявність стабільності й однаковості в регулюванні суспільних відносин;

2) авторитет державної влади й налагодженість механізму її дії. Наявність розвинутої державної структури, здатної забезпечити виконання права. Удосконалення системи правоохоронних органів і правозастосовної діяльності. Зміцнення законності та підвищення ролі суду;

3) високий рівень правосвідомості, який дозволив би закону працювати. Збереження самотутності правової культури. Поліпшення системи правової інформації, професійного навчання і виховання юристів та всіх людей зокрема.

Необхідна систематична робота з підвищення професійної культури всіх суб'єктів правоохоронної системи, що сприятиме подоланню недовіри населення до правоохоронних органів. Додержання закону стане вигіднішим, ніж його порушення, коли зміцниться надійність права, що означає, з одного боку, захист набутих прав, а з іншого, – можливість будь-якого громадянина, який не має юридичної освіти, знати свої права. Надійність права припускає також стабільність правопорядку й можливість передбачати зміст конкретних юридичних рішень.

Слід зауважити, що правовий нігілізм, так би мовити, у «чистому вигляді» (тобто ігнорування всіх без винятку норм права) зустрічається рідко. Більш поширеним є прихований, або латентний, правовий нігілізм, коли ігнорується якась конкретна правова норма чи галузь права.

Основні шляхи подолання правового нігілізму – це зростання загальної і правової культури громадян; їх правової та моральної свідомості; удосконалення законодавства; профілактика правопорушень, перш за все злочинів; масове правове виховання.

Механізм подолання правового нігілізму має складатися з трьох комплексних блоків заходів [3]:

1) комплексу спеціально-юридичних заходів, спрямованих на формування якісно нової, ефективної правової системи;

2) комплексу загальносоціальних заходів, спрямованих на поліпшення об'єктивних умов життя суспільства, на формування нового соціального середовища;

3) комплексу виховних заходів, спрямованих на виправлення деформацій правосвідомості й підвищення рівня правової культури населення.

Для успішного вирішення проблеми подолання правового нігілізму перш за все необхідно перетворити принцип верховенства права з декларативного в реально діючий принцип життєдіяльності суспільства та функціонування державної влади. Для цього право має стати системою ефективних гарантій прав і свобод людини, забезпечити можливість прояву соціально корисної ініціативи, сприяти всебічному розвитку особистості. Потрібно знизити силовий тиск на суб'єктів правовідносин, розширити рамки правового регулювання та самозахисту громадянами своїх прав. Разом з тим слід пам'ятати й про обов'язки людини та громадянина, оскільки акцентування уваги на правах при нехтуванні обов'язками може також призвести до деформації правосвідомості.

Серед інших спеціально-юридичних заходів треба виділити подолання процесуального нігілізму, удосконалення системи юридичної відповідальності, підвищення авторитету владних структур та легітимності закону.

На загальносоціальному рівні необхідно забезпечити досягнення громадської злагоди відносно базових підвалин державно-правового розвитку, формування демократії на основі діалогу та співробітництва, партнерства й взаєморозуміння.

Правове виховання повинно бути зорієнтоване на підвищення рівня знання і розуміння права в цілому й окремих правових норм та інститутів, на формування юридичних навичок, на закріплення позитивного сприйняття права, на виховання почуття справедливості, відповідальності та законності, на підвищення соціально-правової активності населення. Це потребує розвитку правової пропаганди, удосконалення юридичної освіти, вирішення проблеми мінімуму правових знань, що необхідні громадянам, створення умов для позитивної, цілеспрямованої, свідомої, добровільної, творчої та ініціативної діяльності суб'єктів правового спілкування.

Висновки. Таким чином, правовий нігілізм – це крайній прояв правового невігластва, відкидання або ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій, у якому можна виокремити деякі загальні, найбільш характерні риси. Це:

- по-перше, глобальність, масовість, широка розповсюдженість не лише серед людей, соціальних та професійних груп, але й офіційних державних структур;
- по-друге, різноманітні форми проявів – від кримінальних до легітимних;

- по-третє, поєднання з політичним, моральним, духовним, релігійним, економічним нігілізмом, які разом утворюють єдиний деструктивний (руйнівний) процес.

Велике значення для подолання правового нігілізму, закріплення в людей довіри до права має зростання авторитету закону. Довіру до закону можна досягти за умов, якщо закон [4]:

а) відповідає уявленням про справедливість, ураховує інтереси більшої групи людей;

б) не має протиріч з моральними принципами та позиціями, традиціями й відповідає досягнутому в суспільстві рівню культури (закон сприймається та використовується в практичній діяльності людей);

в) має організаційне та матеріальне забезпечення, відповідає правовим стандартам;

г) діє стабільно, а при зміні не призводить до погіршення стану учасників правовідносин.

До механізмів подолання правового нігілізму входять три блоки заходів: 1) комплекс спеціально-юридичних заходів, спрямованих на формування якісно нової, ефективної правової системи; 2) комплекс загальносоціальних заходів, спрямованих на поліпшення об'єктивних умов життя суспільства, на формування нового соціального середовища та 3) комплекс виховних заходів, спрямованих на виправлення деформацій правосвідомості й підвищення рівня правової культури населення.

1. Гойман В. Правовой нигилизм: пути преодоления / В. Гойман // Советская юстиция. – 1990. – № 9. – С. 4.
2. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М., 1994. – С. 225.
3. Теория государства и права / [под ред. Н. И. Матузова]. – М. : Юристъ, 2000. – С. 685.
4. Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / М. Ю. Тихомиров. – [3-е изд., доп. и перераб.]. – М. : ЮРИНФОРМЦЕНТР, 1995. – 365 с.
5. Ратинов А. Р. Правовая культура и поведение / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова // Юридическая психология / [сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой]. – С. Пб. : Питер, 2001. – С. 50.